

Rechten van de natuur als paradigmashift: de langzame verbrokkeling van een eeuwenoude breuklijn binnen ons juridisch systeem?

Deel 1 – Deel 2 verschijnt in het volgende nummer, Oikos 86

Hendrik Schoukens

Sinds meerdere eeuwen vormt de ondergeschiktheid van de natuur en dieren aan de mens een van de kernpijlers van ons juridisch systeem. Dieren en planten werden in wetboeken consequent benaderd als een ding, een eigendom waarover men naar believen kon beschikken en die men zonder enige terughoudendheid kan exploiteren. Met alle gevolgen van dien voor de biodiversiteit op onze planeet. Lange tijd leek het dan ook juridische science fiction om rechten aan de natuur en dieren toe te kennen. De voorbije jaren zagen weliswaar een heleboel striktere natuurbeschermingsverdragen en -wetten het daglicht, maar de idee dat een rivier of een bos ooit in eigen naam voor de rechter zou kunnen optreden werd nooit au sérieux genomen. Recent is echter een kentering waarneembaar. In Ecuador heeft de natuur rechtspersoonlijkheid verkregen in de Grondwet, terwijl Boliviaë expliciete wetgeving heeft aangenomen ter bescherming van 'Moeder Natuur'. In Nieuw-Zeeland heeft het parlement op zijn beurt bij wet rechtspersoon verleend aan een rivier en een natuurgebied, hetgeen impliceert dat zij in eigen naam voor de rechtbank kunnen optreden. En ook een Indische rechter erkende recent de rechten van de Ganges, terwijl er in Amerika processen in naam van orka's en mensapen worden gevoerd. In dit artikel worden deze juridische evoluties geschetst en kritisch belicht in het licht van de huidige consensus omtrent de effectiviteit van milieubeschermingswetgeving.

Prelude: dieren als middelen, de onttoverde mens als doel?

De strikte scheidingsmuur tussen mens en dieren leek lange tijd een van de onbetwiste uitgangspunten van ons westers maatschappelijk model. Dieren en, ruimer gesproken, de natuur worden nog steeds in grote mate benaderd als voorwerp en bezit, dat naar eigen goeddunken kan worden gebruikt en geëxploiteerd ten voordele van de mens. Veelal verwijst men in dat verband naar het Genesis-verhaal uit de Bijbel als grote boosdoener, waarin de mens wordt aangemaand om de natuur te onderwerpen¹. Het antropocentrische, arrogante wereldbeeld dat hieruit voortspruit, is echter niet exclusief toe te schrijven aan de joods-christelijke traditie. De beroemde Griekse wijsgeer Aristoteles poneerde evenzeer dat dieren geen ziel en rede bezaten, en daarom inferieure voorwerpen waren. In zijn beroemde werk *Politica* schreef

Dieren en, ruimer gesproken, de natuur worden nog steeds in grote mate benaderd als voorwerp en bezit, dat naar eigen goeddunken kan worden gebruikt en geëxploiteerd ten voordele van de mens.

hij dat dieren en planten enkel tot doel ('telos') hebben de mens van voedsel en kleding te voorzien².

De exploiterende houding die in het werk van Aristoteles aanwezig is, waarbij de mens als middelpunt fungeerde, werd in het hiernavolgende millennium niet wezenlijk in vraag gesteld in de westerse filosofie. Waar de middeleeuwse mens nog geloofde in boze geesten en duivels — die vaak in donkere wouden huisden — werd de rationaliteit meer en meer de norm. Dat ging echter niet zonder slag of stoot, zoals ook op een markante wijze wordt aangetoond door de dierenprocessen die in de Middeleeuwen nog geregeld plaatsvonden. Zo is het bijvoorbeeld minder bekend dat in de Middeleeuwen dieren geregeld opdoken op het beklagdenbankje in processen. Zo werd in 1266 een varken berecht omdat het een kind had opgegeten. Het varken kon dan wel een beroep doen op een menselijke advocaat, het werd uiteindelijk wel veroordeeld tot publieke executie. Betekenisvol daarbij is het dat het daarbij als man werd verkleed³. Met de komst van de Verlichting, verdwenen deze dierenprocessen terug naar de achtergrond, hoewel er zelfs tot in het begin van de 20ste eeuw nog heropflakkingen waren⁴. Onder invloed van filosofen als Bacon en Descartes, vond een sterk gemechaniseerd wereldbeeld, waarin de mens nog steeds centraal stond, steeds verder ingang. Bacon, pionier van de wetenschappelijke methode, wilde de natuur verder 'dissecteren', om haar haar geheimen verder te gaan ontfutselen⁵. Descartes zette de kroon op het werk met zijn beeld van de natuur als een mechanisch raderwerk. Het is een domein waarover we volgens Descartes kennis kunnen en moeten vergaren⁶. Enkel Bentham — die later ook een belangrijke inspiratiebron voor Peter Singer (de auteur van *Animal Liberation*⁷) zou blijken — pleitte voor een meer genuanceerde benadering: bij het zoeken naar een antwoord op de vraag hoe we dieren moeten behandelen, moeten we ons niet blindstaren op het feit dat ze niet kunnen praten en/of redeneren. Dieren kunnen in zekere zin wel pijn voelen⁸.

De dominerende antropocentrische visie werkt tot op vandaag door en heeft geresulteerd in de verdere 'onttovering' van de wereld, die door de 19de-eeuwse socioloog, Max Weber (1864-1920), zo treffend is beschreven. De natuur is niet langer magisch, maar valt rationeel te begrijpen⁹. Bij ons duidde Vermeersch deze tendens in zijn befaamde essay *De ogen van de panda, een kwarteeuw later*, waarin hij stelt dat de broosheid en vergankelijkheid van het bestaan, nog zo kenmerkend voor de middeleeuwse mens, is geruild voor een vertrouwen in de maakbaarheid van het menselijke leven in 'het nu'¹⁰. Het is net die geluksrealisatie in het 'nu' — door Vermeersch aangeduid als de *Diesseits*-gerichtheid — die nu in het hart van onze samenleving, waar de consumptiecultuur heerst, aanwezig is¹¹. Hij zet dit af tegen de *Jenseits*-ervaring, die gericht is op het hiernamaals, en die een minder sterke nadruk legt op het hebben van een gelukkig leven hier en nu¹². De Nederlandse milieufilosoof Zweers werkte in de jaren negentig van de vorige eeuw de zogenaamde 'grondhoudingen' van de mens ten overstaan van de natuur verder uit. Hij noemde het een 'typologie van grondhoudingen', waarbij de hoger omschreven benadering van de mens werd omschreven als de 'heerser'-visie, terwijl een meer ecocentrische benadering de mens aanziet als een loutere 'participant' aan de ecologie. Hiertussen situeerde hij nog twee tussenbenaderingen, met name die van 'rentmeester' (*steward*) en die van 'partner'¹³.

De biodiversiteitscrisis die onze planeet de voorbije eeuwen heeft getroffen, toont aan dat tot op heden de mens inderdaad de natuur vooral heeft benaderd als 'heerser' en,

misschien onder invloed van het groeiende milieubewustzijn in de voorbije decennia, als '(groen) verlicht despoot'. Terwijl een zesde uitstervingsgolf over onze planeet raast, waarbij het tempo van uitsterven 100 tot 1.000 maal hoger ligt dan het achtergrondritme, lijkt het besef maar traag door te dringen dat een fundamenteel andere visie op de verhouding mens-natuur nodig is¹⁴. De industriële revolutie, die een ongeken- de bevolkingsexplosie en de onvermijdelijk daarmee gepaard gaande vervuiling met zich meebracht, zorgde er immers samen met de industrialisering van de landbouw en de toenemende druk van stroperij voor dat van een 'evenwicht' niet langer sprake

was. Onderzoek in het kader van de 2005 *Millennium Ecosystem Assessment* geeft aan dat 60 procent van de ecosystemen op onze planeet ernstig gedegradeerd zijn door toedoen van de mens¹⁵. Het bracht sommige wetenschappers ertoe ons geologisch tijdvak, dat in de geologie te boek staat als het 'Holoceen', tot 'Antropoceen' om te dopen¹⁶. Het snelle verdwijnen van de Arctische poolkap vormt hier allicht de meest tastbare illustratie van¹⁷.

Terwijl een zesde uitstervingsgolf over onze planeet raast, waarbij het tempo van uitsterven 100 tot 1000 maal hoger ligt dan het achtergrondritme, lijkt het besef maar traag door te dringen dat een fundamenteel andere visie op de verhouding mens-natuur nodig is.

De voorbije decennia heeft men gepoogd die grootschalige impact van de mens op natuur en dier enigszins te milderen met milieubescher-

mingswetten. De eerste nationale parken werden reeds aan het eind van de negentiende eeuw opgericht, terwijl in de tweede helft van de twintigste eeuw heel wat internationale milieuafspraken werden gemaakt¹⁸. De toegenomen maatschappelijke gevoeligheid voor thema's als milieuvervuiling, ontbossing en stroperij maakten dat zowel op internationaal als EU-vlak een en ander in beweging geraakte. Ook op nationaal vlak werden vaak erg goedbedoelde milieu-, natuur- en dierenbeschermingswetten aangenomen. Begin jaren negentig kende de *boom* van het internationale milieurecht zijn voorlopige hoogtepunt met de zogenaamde 'milieutop van Rio', waarop zowel het *Klimaatverdrag* als het *Biodiversiteitsverdrag* werd goedgekeurd¹⁹. Ondanks al deze goede intenties, die verder werden geconcretiseerd in uitvoeringsovereenkomsten, zoals het *Kyotoprotocol*, bleef de schadelijke impact van de mens op de biodiversiteit alleen maar exponentieel toenemen. Het wierp de vraag op of onze hedendaagse milieuwetten wel in staat zijn om de onderliggende oorzaken van de ecologische degradatie aan te pakken.

Men zou kunnen opperen dat vooral het handhavingsdeficit de huidige milieuwetgeving parten speelt. Maar dat overtuigt niet helemaal. Want ook in landen waar milieuwetten wel strikter worden gehandhaafd, gaat de natuur er nog op achteruit. De voorbije jaren voltrok zich echter in bepaalde landen een stille revolutie, die erop gericht is de *sharp divide* die bestaat tussen de mens, aan de ene kant, en de natuur, dieren en planten, aan de andere kant, te dichten. De zogenaamde *rights of nature*-approach streeft ernaar aan de natuur rechtstreeks rechten toe te kennen. De idee van het toekennen van rechtspersoonlijkheid van de natuur — die reeds in de jaren zeventig naar voren werd geschoven in het baanbrekend artikel van Stone met de provocatieve titel *Should trees have standing? Toward legal rights for natural objects*²⁰, — wint meer en meer veld.

In 2008 beet Ecuador de spits af met de rechtstreekse erkenning van de rechten van de natuur — *Pachamama* — in een sectie van de Ecuadoriaanse Grondwet²¹, terwijl niet

lang erna Eva Morales in Boliviaë wetten voorstelde die het voortbestaan van ‘Moeder Natuur’ op een meer directe wijze vorm gaven²². Ook in Nieuw-Zeeland keurde men de voorbije jaren wetgeving goed die, op vraag van de Maori, de rechten van bepaalde natuurgebieden en rivieren expliciet erkende²³. Ondertussen werden in de Verenigde Staten processen opgestart, waarbij men poogde in naam van beschermde soorten en rivieren naar de rechter te stappen²⁴. De toenemende wetenschappelijke inzichten omtrent intelligentie en empathie bij dieren en zelfs planten verklaren allicht deze nieuwe shift in de rechtspraak. Het gaat daarbij niet alleen om de *usual suspects*, zoals chimpansees met een rechtvaardigheidsgevoel²⁵, walvissen met altruïstische kantjes, orang-oetans met geneeskundige kennis, olifanten die rouwen bij het heengaan van een van hun familieleden en varkens die moeilijke raadsels kunnen oplossen²⁶, maar ook over superintelligente octopussen²⁷ en zelfs bomen die een verborgen gevoels- en communicatieleven lijken te bezitten²⁸. Onder de vleugels van het *Nonhuman Rights*-project van Steven Wise zijn er reeds verschillende rechtszaken gelanceerd waarin werd geijverd voor basismensenrechten voor chimpansees die werden gevangen gehouden²⁹. Her en der duiken er ook procedures op voor de rechters die streven naar een verdere erkenning van de rechten van rivieren en natuurgebieden. Soms zelfs met succes, zoals blijkt uit een tweetal Indische uitspraken over de Ganges-rivier uit 2017³⁰.

Ook binnen het grotendeels volgebouwde Vlaanderen is het pleidooi voor rechten van de natuur niet onopgemerkt voorbijgegaan³¹. Maar er vallen ook kritische bemerkingen te horen³². Schiet de natuur wel echt zoveel op met die ‘rechtstreekse’ erkenning in de rechtbank? Kunnen milieuverenigingen die rol vandaag al niet uitoefenen? Hoe zullen we juist nagaan wat de natuur, dieren en planten juist willen? Zal elk grassprietje en elke krekkel nu expliciete bescherming kunnen claimen en is zulke benadering wel werkzaam in de praktijk? Wat met de afstemming met de bestaande juridische afspraken, zoals het beginsel van de soevereiniteit over natuurlijke rijkdommen en de gemaakte afspraken in het kader van internationale rivierenverdragen? En hoe garanderen we dat de ‘voogden’, die de rechten van de natuur zullen behartigen, uiteindelijk ook niet slachtoffer zullen zijn van de ‘heerser’-benadering die tot op heden prevaleerde in het beheer van die zogenaamde ‘natuurlijke rijkdommen’? In het voorliggend artikel probeer ik een eerste proeve van antwoord te bieden op een aantal van deze vragen door de shift naar rechten van de natuur te benaderen binnen de ruimere context van het nationaal en internationaal milieurecht en -beleid.

Professor Stone werpt een steen in de juridische kikkerpoel: Should trees have standing?

Zoals hoger reeds aangegeven, was het Christopher Stone die in 1972 het eerste pleidooi voerde voor het toekennen van rechten aan de natuur met de publicatie van zijn baanbrekende artikel *Should trees have standing?* in het tijdschrift *Southern California Law Review*. Het is van belang de context waarin professor Stone zijn pleidooi voor het toekennen van rechten aan de natuur lanceerde, nader te schetsen. Op dat moment waren immers net de eerste milieu- en natuurbeschermingswetten goedgekeurd — waaronder de iconische *U.S. Endangered Species Act*. De concrete afdwinging ervan bleek niet minder problematisch³³.

De eerste testcasus, over de wettigheid van de aanleg van een skiresort in de ongerepte Mineral King Valley, legde de pijnpunten bloot. Het grootschalige recreatieproject, dat werd gefinancierd door niemand minder dan Walt Disney, zou jaarlijks miljoenen toeristen naar het gebied lokken en het landschappelijk ongeschonden karakter van het gebied vernielen. Sierra Club, een bekende Amerikaanse milieuvereniging, poogde om het project te blokkeren via gerechtelijke actie. Maar de vordering werd herhaaldelijk afgewezen omdat de rechters meenden dat de milieuvereniging géén persoonlijk belang had bij de zaak (de zogenaamde ‘standing’-vereiste), zodat deze uiteindelijk tot bij het Amerikaanse Hooggerechtshof belandde³⁴. Hoewel Stone’s artikel te laat kwam om nog een invloed uit te oefenen op de besluitvorming, stak één rechter een handje toe. Eén van de negen rechters die zich over de zaak diende te buigen, was een enthousiaste natuurliefhebber en pleitte voor een ruimere benadering van *standing* in natuurzaken. Justice William ‘Wild Bill’ Douglas voelde de bui al hangen — in milieuzaken gaat het vaak over het behartigen van het ‘algemeen belang’ waardoor milieuverenigingen minder snel *standing* kunnen claimen — en opperde voor het rechtstreeks toekennen van rechten aan de natuur³⁵. In zijn baanbrekende pleidooi maakte hij meteen ook de link met andere juridische ficties. Bedrijven bestaan immers op zich ook niet en toch laat

Bedrijven bestaan immers op zich ook niet en toch laat het recht toe dat ze in rechte kunnen optreden. Waarom dan, in tijden van groeiend milieubewustzijn, niet hetzelfde doen met rivieren, valleien, stranden en bossen?

het recht toe dat ze in rechte kunnen optreden. Waarom dan, in tijden van groeiend milieubewustzijn, niet hetzelfde doen met rivieren, valleien, stranden en bossen? Het was een argumentatielijn die in Stone’s artikel verder werd uitgewerkt. Justice Douglas slaagde er echter niet in om de meerderheid van zijn collega-rechters te overtuigen. Het project zelf werd echter alsnog afgevoerd omwille van het toenemende publieke protest.

Stone greep de problematische belangenkwestie in milieuzaken aan als vertrekpunt van zijn analyse. De natuur kan niet rechtstreeks worden vertegenwoordigd voor de rechter. Het toekennen van directe rechten aan de natuur zou dit echter kunnen verhelpen. Hij zag het als een logische, verdere stap in de evolutie naar betere milieubescherming. De natuur mag dan géén specifieke stem hebben, dat hebben bedrijven en ongeboren personen op zich ook niet. Toch bezitten zij evenzeer rechten. Bovendien was het in het verleden ook ondenkbaar om slaven en vrouwen rechten toe te kennen. Maatschappelijke evoluties hebben reeds herhaaldelijk geleid tot een uitbreiding van de kring met rechtssubjecten, waarom zou dit dan niet denkbaar zijn voor de natuur zelf? Stone werkt deze these verder uit in zijn artikelen en gebruikt daarbij een interessante mix van juridische, morele en sociologische argumenten³⁶. Omdat deze argumenten tot op vandaag nog resoneren binnen het wetenschappelijke en maatschappelijke debat omtrent de toekenning van rechten aan de natuur behandel ik ze hierna op hoofdlijnen.

Op het juridische vlak onderscheidde Stone drie concrete voorwaarden die moesten worden voldaan om te spreken van rechtspersoonlijkheid van de natuur. Op de eerste plaats, diende het recht expliciet toe te staan dat een juridische en/of administratieve actie kan worden gevoerd in naam van bedreigde natuur. Twee, bij het vaststellen van eventuele juridische aansprakelijkheid, diende niet langer enkel te worden gekeken naar eventuele indirecte schade aan personen (bijvoorbeeld personen die langs een rivier wonen en schade lijden door waterverontreiniging), maar naar de rechtstreekse

ecologische schade. Drie, er moet kunnen worden gegarandeerd dat wanneer rechts-herstel wordt geboden, bijvoorbeeld in de vorm van een geldsom of herstel in natura, de natuur ook effectief de begunstigde is.

Op dit punt maakt Stone de, toegegeven enigszins gevaarlijke, vergelijking met een slaaf die, binnen de context van een maatschappij die slavernij onder bepaalde voorwaarden aanvaardt, het slachtoffer is geworden van een onmenselijke behandeling. In een slavenmaatschappij zal de slaaf allicht zelf nooit in rechte kunnen treden om zijn persoonlijke schade vergoed te zien, zo stelt Stone. Hij is immers géén drager van rechten. Hoogstens zal de meester van de slaaf in rechte kunnen optreden omwille van de indirecte vermogensschade die hij lijdt ten gevolge de betrokken handelingen. De slaaf is zijn eigendom en door de eventuele verwondingen zal deze in waarde gedaald zijn. Stone poneert dat de positie van de natuur in het recht niet wezenlijk verschilt van de slaaf. De natuur kan immers niet zelf in rechte optreden, zoals ook bleek uit de uitkomst van de Sierra Club-zaak. Zelfs een milieuvereniging kon immers binnen die rigide benadering niet optreden als een soort van voogd en dan proberen een vergoeding te bekomen voor de algehele ecologische schade waartoe een projectontwikkeling zal leiden. De enige mogelijkheid was dat een lokale inwoner, die zelf een eigendom bezat die zou worden verstoord, naar de rechter zou stappen. Maar als een rechter bijvoorbeeld al bereid zou zijn om een oeverbewoner van een vervuilde rivier schadeloos te stellen, dan zal die vergoeding enkel betrekking hebben op de schade aan dat betrokken eigendom. De algehele ecologische schade wordt dan niet vergoed³⁷.

Zelfs een milieuvereniging kon immers binnen die rigide benadering niet optreden als een soort van voogd en dan proberen een vergoeding te bekomen voor de algehele ecologische schade waartoe een projectontwikkeling zal leiden.

Verder stelt Stone ook dat we ons niet mogen blindstaren op de bestaande milieubeschermingsverdragen en -wetten. De hoger weergegeven casussen maken duidelijk dat strikte natuurbeschermingswetten, ondanks lokale successen wanneer ze strikt worden afgedwongen, nog steeds te lijden hebben onder een algemeen handhavingsdeficit. Dit was tevens een van de voornaamste conclusies van de Fitness-test waaraan de EU-natuurrichtlijnen zijn onderworpen³⁸. We kunnen aannemen dat dit elders niet anders zal zijn. Kijken we naar Vlaanderen dan is de teloorgang van onze bossen illustratief. Ondanks het feit dat er reeds méér dan twintig jaar sprake is van een principieel ontbossingsverbod voor bepaalde bossen en een strikte compensatieverplichting in andere gevallen, neemt de oppervlakte bos nog steeds af³⁹.

Nu is het natuurlijk wel zo dat er het voorbije decennium sprake is van een verregaande professionalisering van de milieusector. Op de eerste plaats werden in de meeste landen een hele rist milieuagentschappen en ministeries opgericht die tot taak hebben het milieu en de natuur verder te beschermen. De praktijk leert echter dat, voor zover al géén sprake is van directe politieke beïnvloeding of instructies, het voor deze instanties vaak onmogelijk is om in elk geval op te treden als effectieve voogd voor de bedreigde natuur⁴⁰. Want het zijn vaak dezelfde instanties die ook gemachtigd zijn om vergunningen te verlenen voor inherent schadelijke handelingen. Ook hier is het Vlaamse bosbeleid op pijnlijke wijze illustratief. Want uit onderzoek is immers gebleken dat het Agentschap voor Natuur en Bos méér dan twee derde van de aanvragen tot ontbossing

principiële goedkeurt, waarmee het deels al voorbijstapt aan het preventieve karakter van het ontbossingsverbod. En het toezicht op de uitvoering van compensaties blijkt ook niet altijd even strikt, al zeker niet voor kleine ontbossingen die vaak op gemeentelijk niveau oogluikend worden toegestaan.

Ook in de beruchte ontbossingszaken waarin het transportbedrijf Essers betrokken was, bleek genoegzaam de moeilijke spagaat van het Agentschap voor Natuur en Bos. Door de tegenstanders werd geopperd dat de Natura 2000-zone die zou moeten sneuvelen voor een nieuwe uitbreiding van het betrokken bedrijf eerder al het voorwerp had uitgemaakt van een compensatieverplichting. Van die compensaties was echter niets in huis gekomen. Géén van de bevoegde instanties vond het klaarblijkelijk zinvol om de uitbreiding in EU-beschermde gebied tegen te houden⁴¹, waardoor het uiteindelijk aan de rechter toekwam om het plan te schorsen⁴². Het blijft natuurlijk anekdotische informatie. Maar de bedroevende toestand van de natuur toont dat de natuur vaak een wees blijft. En in vele gevallen zijn omwonenden vaak te weinig onderlegd in het milieurecht om acties in rechte hiertegen te ondernemen, net als de lotgevallen van menige slaaf vaak onopgemerkt passeerden aan menige meester. Gerechtelijke procedures zijn bovendien kostelijk. En in vele gevallen zal men enkel persoonlijke schade kunnen claimen. Uiteraard kunnen natuurverenigingen in zekere zin wel optreden als voogd. Zoals echter bleek uit de *Sierra Club*-zaak, die later nog werd herbevestigd door het Amerikaanse Hooggerechtshof in de *Lujan*-uitspraak⁴³, blijft het nog steeds niet evident om als milieuvereniging het algemeen belang — of, in deze context, de belangen van de natuur — te gaan behartigen. Met de komst van het *Verdrag van Aarhus* (voluit: *het Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden*) is de toegang tot de rechter in milieuzaken enigszins verruimd binnen de Europese Unie⁴⁴.

Het Europese Hof van Justitie heeft de voorbije jaren in een aantal *landmark cases* de vroegere procedurele hinderpalen voor milieuverenigingen gesloopt⁴⁵. In België duurde het echter nog tot in 2013 eer het Hof van Cassatie zijn rigide rechtspraak inzake de belangvereisten voor milieuverenigingen, mede onder druk van het *Verdrag van Aarhus*, liet varen⁴⁶. Tot dan werd niet algemeen aanvaard dat milieuverenigingen in rechte konden optreden ter behartiging van hun statutaire doelen. Ook bij de bestuursrechtshof merkt men recent een evolutie in positieve zin⁴⁷. Niettemin tonen de vele zaken die bij de EU-rechters belanden indirect aan dat toegang tot de rechter in milieuzaken voor de nationale rechter nog helemaal geen evidentie is. Tegenstanders proberen rechters nog steeds gretig te overtuigen van de onmogelijkheid voor milieuverenigingen om algemene belangen via gerechtelijke actie te beschermen. Maar zelfs indien er in theorie toegang tot de rechter is, hebben milieu- en natuurverenigingen vaak een heel

beperkt budget te hunner beschikking. Zij worden dan ook gedwongen om keuzes te maken. Voor elk Essers-bos dat via een gerechtelijke actie gered wordt, sneuvelen er allicht tientallen andere bossen ongemerkt⁴⁸.

Overigens, in zekere zin is het belang van een milieu- en/of natuurvereniging niet altijd gelijklopend met dat van de natuur. Veel zal uiteraard afhangen van de statutaire doelstellingen van de

Tegenstanders proberen rechters nog steeds gretig te overtuigen van de onmogelijkheid voor milieuverenigingen om algemene belangen via gerechtelijke actie te beschermen.

---

milieuvereniging in kwestie. Tot voor kort was het in elk geval weinig evident om als milieu- en/of natuurvereniging schade te claimen voor de vernietiging van natuur die niet binnen eigen reservaten en/of andere eigendommen is gelegen. Hoogstens was dit mogelijk als grondslag voor een claim tot morele schadevergoeding. Stone trekt op dit punt opnieuw een interessante parallel met een hypothetische slavenmaatschappij, waarin de belangen van de slaaf ook niet volwaardig vertegenwoordigd zouden kunnen worden wanneer enkel de meester namens de slaaf schadevergoeding kan claimen. Beter ware het dat de slaaf dit zelf kon doen⁴⁹. Eenzelfde redenering zou evenzeer kunnen spelen voor de kwetsbare bossen, gelegen in industrie- en bouwzones, die Vlaanderen nog rijk is. Privépersonen kunnen nu vaak niet opkomen voor het behoud van deze bossen, tenzij zij er eigenaar van zijn⁵⁰. Een uitspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens maakte bovendien duidelijk dat, ondanks de recente studies die de link tussen biodiversiteit en mentaal welzijn en gezondheid aantonen, het verdwijnen van een bos gelegen in de nabijheid van een woning op zich géén inbreuk op het recht op gezinsleven en privacy kan inhouden⁵². Een zogenaamde *actio popularis* is voornamelijk niet mogelijk binnen vele rechtssystemen, waaronder het onze⁵³. Indien de overheid laat betijen en er géén milieuvereniging aan de kar wil trekken, delft de natuur vaak ongemerkt het onderspit. Een kleine ontbossing, de illegale ophoging van een bron of het verdwijnen van een hoogstamboomgaard gebeurt meestal ongemerkt. In zekere zin wordt de bedreigde natuur, zelfs na de inwerkingtreding van het *Verdrag van Aarhus*, meer niet dan wel vertegenwoordigd in de rechtbank.

Eens de natuur zelf rechten krijgt, zouden deze tekortkomingen deels kunnen worden verholpen. Voogden of vertegenwoordigers kunnen, net als bij rechtsonbekwamen bijvoorbeeld, namens de natuur naar de rechter stappen. Ditmaal zonder daarbij geconfronteerd te worden met lastige *standing*-vereisten: zij worden namelijk geacht niet langer in eigen naam te spreken maar namens de aangetaste natuur. Het mag geen verbazing wekken dat de ideeën van Justice Douglas en Stone snel het voorwerp van spot werden⁵⁴. Want is elke boom dan strikt beschermd? En zou men dan ook een boom die op een huis valt kunnen aanklagen voor ‘doodslag’? De voorspelbare reactie lijkt op flessen getrokken. Want uiteraard impliceert het toekennen van rechten aan de natuur niet dat per definitie elke boom gevrijwaard moet worden. Ook dit stipte Stone reeds aan in zijn artikel. Hij verduidelijkt dat zelfs de meeste individuele mensenrechten waarover we beschikken ook niet absoluut zijn. Het is Stone dan ook niet te doen om de rechten van de natuur te ‘verabsoluteren’, eerder probeert hij meer balans in het debat te krijgen. Wanneer er aan de natuur rechtstreeks rechten worden toegekend, dan zal men bij de besluitvorming rekening dienen te houden met een strikter afwegingskader. Net zoals de rechten van rechtsonbekwamen ook niet zonder meer met de voeten kunnen worden getreden, zal dit ook minder snel het geval kunnen zijn met bedreigde natuur, ook buiten beschermde gebieden⁵⁵. Net zozeer als inbreuken op individuele rechten van de mens enkel door de beugel kunnen wanneer zij te verantwoorden vallen in het licht van (eventueel conflicterende) publieke belangen, zal dit ook bij aantastingen aan de natuur het geval zijn. Vooral voor de natuur buiten beschermde gebieden, kan dit een nuttig laagje bijkomende bescherming inhouden. Want zij verdwijnen vaak zonder veel voorafgaande discussie. Daarmee is uiteraard niet gezegd dat de rechten van

Het is Stone dan ook niet te doen om de rechten van de natuur te ‘verabsoluteren’, eerder probeert hij meer balans in het debat te krijgen.

de natuur in elke zaak zullen prevaleren. Maar op zijn minst zal de kans op een gunstige uitkomst voor de natuur aanzienlijk vergroten.

Dat een rivier of een boom zelf niet kunnen spreken, deert niet volgens Stone. Bedrijven, baby's, rechtsonbekwamen, enzovoort kunnen ook géén wil uitdrukken. Advocaten, ouders en/of voogden behartigen hun belangen. Dat het vaak onmogelijk is om net die 'wilsbeschikking' van een rivier te achterhalen, is opnieuw een horde die niet exclusief

Dat het vaak onmogelijk is om net die 'wilsbeschikking' van een rivier te achterhalen, is opnieuw een horde die niet exclusief speelt bij de vertegenwoordiging in rechte van de natuur.

speelt bij de vertegenwoordiging in rechte van de natuur. Ook bij mensen die zich in een coma bevinden en wilsonbekwamen is dit het geval en zal men uiteindelijk als voogd en/of vertegenwoordiger schadeclaims kunnen indienen namens de vertegenwoordigde⁵⁶. In een update van zijn artikel veertig jaar later benadrukt Stone dat in bepaalde gevallen overheidsinstanties ook ecologische schadeclaims kunnen indienen bij milieurampen, een regime dat binnen de Europese Unie ook gedeel-

telijk doorvertaald werd in de *Milieuschaderichtlijn*⁵⁷. De milieuschade die men op die manier vergoed ziet, is anders dan de schade die werd veroorzaakt aan private eigendommen. Zij omvat bijvoorbeeld de herstellkosten nodig om een rivier terug naar een betere milieutoestand te brengen.

Common heritage of mankind, public trust en recht op een gezond leefmilieu: logische tussenstappen?

Het baanbrekende werk van Stone en Justice Douglas kende echter geen onmiddellijke navolging in de juridische praktijk. In de jaren zeventig en tachtig werden wel héél wat nieuwe milieuverdragen goedgekeurd en milieuwetten verstrengd, waaronder het *Verdrag van Montreal* inzake chloorfluorkoolwaterstoffen (CFK's), maar het pleidooi voor de toekenning van rechtspersoonlijkheid aan de natuur leek te verdwijnen tussen de plooiën van de geschiedenis. Termen als 'duurzame ontwikkeling', in de jaren tachtig gelanceerd door de Brundtland Commissie, namen echter al de fakkel over⁵⁸. Met uitzondering van het *World Charter for Nature* uit 1982 — dat de intrinsieke waarde van de natuur expliciet erkende en aangenomen werd door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties — werd niet langer meer gesproken over het expliciet toekennen van rechtspersoonlijkheid aan de natuur⁵⁹.

Neem nu het bekende *Biodiversiteitsverdrag*, dat in 1992 formeel werd goedgekeurd op de Rio Milieutop. In dit verdrag vindt men geen woord terug over het toekennen van rechten aan de natuur. In de inleidende overwegingen bij dit verdrag wordt nog kort melding gemaakt van de 'intrinsieke waarde' van biodiversiteit en de gemeenschappelijke zorg van de mensheid voor het behoud ervan, maar de beschermingsbepalingen die het verdrag bevat, blijven relatief vaag⁶⁰. Bovendien erkent *artikel 3* expliciet het soevereine recht van staten om hun natuurlijke rijkdommen conform hun eigen milieubeleid verder te exploiteren. Dit recht wordt dan wel verder ingeperkt door het preventiebeginsel — dat tevens impliceert dat men het eigen grondgebied niet op die wijze mag exploiteren dat significante schade wordt toegebracht aan andere staten (in het Latijn: '*sic utere tuo ut alienum non laedas*')⁶¹ — en de bepalingen inzake de

grensoverschrijdende MER-plicht voor schadelijke activiteiten⁶², — het geeft nog steeds aan dat ook op internationaal niveau de soevereiniteit van staten een belangrijk obstakel vormt voor de ontwikkeling van een meer ambitieus milieubeleid⁶³. Het valt te vergelijken met de sta-in-de-weg die het eigendomsrecht op nationaal vlak vaak vormt voor nieuwe natuurbeschermingsregels.

Dat neemt niet weg dat er ondertussen zowel op internationaal als nationaal niveau wel een en ander in beweging was. Drie belangrijke evoluties zijn vermeldenswaardig, omdat zij in zekere zin het voorgeborchte vormen voor de recente stappen die zijn gezet in de richting van rechten van de natuur⁶⁴.

Op internationaal vlak kan niet naast de nieuwe instrumenten inzake het beheer van de gebieden die buiten de nationale soevereiniteit komen te vallen, kijken. Het gaat over de zogenaamde *common areas* of rechtsgebieden, zoals de internationale wateren ('volle zee', *high seas*), Antarctica en de ruimte. Lange tijd prevaleerde hier de *open access*-benadering, met alle gevolgen van dien voor bijvoorbeeld de aanwezige vispopulaties in de internationale wateren. Om Hardin's *Tragedy of the Commons*⁶⁵ te vermijden, lanceerde de Maltese diplomaat Pardo reeds in de jaren zeventig het begrip 'gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid', dat vooral van belang zou zijn voor de bescherming van de diepzeebodem⁶⁶. Op al deze punten is er al vooruitgang geboekt. Voor Antarctica geldt een specifiek verdragsregime dat alle territoriale claims bevriest (*agreement to disagree*) en ook specifieke milieuverplichtingen omvat. Het Milieuprotocol uit 1991 stelt een vijftigjarig dierend moratorium op mijnbouw in (tot 2048)⁴⁷.

Met de komst van het VN-Zeerechtverdrag uit 1982 werden regels voorzien die milieuverontreiniging van de zeeën moesten tegenhouden, ook in de *high seas*⁶⁸. Maar er werd ook een specifiek regime in het leven geroepen voor het beheer van de zeebodem, die ook een lucratieve target was geworden voor de steeds groeiende en lucratieve sector van de diepzeemijnbouw. Het uitgangspunt was dat de diepzeebodem niet kon worden toegeëigend door staten. Er werd een Internationale Zeebodemautoriteit opgericht die het beheer van dat gemeenschappelijk erfgoed diende te organiseren. Momenteel legt de Internationale Zeebodemautoriteit de laatste hand aan het ontwikkelen van een zogenaamde mijnbouwcode voor onze oceaanbodem⁶⁹.

Er wordt op dit eigenste moment ook nagedacht over een nieuw internationaal milieuregime voor het water boven de bodem (*high seas*)⁷⁰, dat een duurzamer beheer van de biodiversiteit moet toestaan. Eind 2017 bereikten de Verenigde Staten, Canada, Noorwegen, Denemarken, IJsland, Rusland, China en Japan overeenstemming over een *Ontwerpverdrag tot preventie van ongereglemate visserij in de Volle Zee, gelegen in de Centrale Noordelijke IJszee*⁷¹.

Het uitgangspunt was dat de diepzeebodem niet kon worden toegeëigend door staten. Er werd een Internationale Zeebodemautoriteit opgericht die het beheer van dat gemeenschappelijk erfgoed diende te organiseren.

Ook op nationaal vlak heeft een gelijkaardige benadering ingang gevonden. Het concept *public trust* — dat teruggaat op Romeins recht en vooral in *Common Law*-landen kan bogen op een rijke traditie — werd de voorbije decennia meer en meer toegepast in milieuzaken⁷². Kort gezegd houdt dit begrip in dat bevaarbare wateren, de zee en de

kust, dienden te worden benaderd als een gemeenschappelijk goed (*common*), dat door iedereen diende te worden gebruikt. In de tweede helft van de twintigste eeuw heeft dit *public trust*-begrip zijn doorvertaling gevonden in een aantal grondwetten op deelstatelijk niveau binnen de Verenigde Staten⁷³. Onder invloed van een belangwekkend artikel van Joseph Sax uit 1970, die een ruimere toepassing van de *public trust*-doctrine voorstond, geraakte het begrip ook erg in trek bij milieuverenigingen⁷⁴. In een belangwekkende uitspraak uit de jaren tachtig, achtte het Hoogerechtshof van Californië dat de Californische overheid ertoe gehouden was de waterspiegeldaling in Lake Mono tegen te houden door strikter toe te zien op de uitgereikte wateronttrekkingsrechten⁷⁵. De voorbije jaren heeft de ngo Our Children's Trust zwaar ingezet op de erkenning van de atmosfeer als *public trust*, hetgeen zou impliceren dat de Amerikaanse overheid de verplichting heeft om die ook voor de toekomstige generaties in stand te houden⁷⁶.

Dichter bij huis kan ook niet naast de evolutie naar een grondwettelijk gewaarborgd recht op een gezond leefmilieu worden gekeken. Net als in vele andere landen, heeft ook België het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu in zijn *Grondwet* ingeschreven in 1994⁷⁷. Uit de parlementaire voorbereiding blijkt echter dat burgers géén directe subjectieve rechten uit deze bepaling kunnen putten⁷⁸. De grondwettelijke clause is in de eerste plaats bedoeld om het overheidsbeleid te instrueren. Er blijft echter een zekere dubbelzinnigheid bestaan. En, in het licht van recente rechtspraakontwikkelingen bij het Hof van Justitie, is duidelijk dat er nu alvast een in rechte afdwingbaar recht op gezonde lucht bestaat⁷⁹. Bovendien kent het Grondwettelijk Hof aan *artikel 23* een *standstill*-effect toe, wat impliceert dat een aanzienlijke afbreuk aan het bestaand

beschermingsniveau niet zomaar meer door de beugel kan, hetgeen in een aantal zaken al tot de vernietiging van decreten heeft geleid⁸⁰.

De hoger geschetste evoluties vallen zeker toe te juichen. Wanneer men dan ook opmerkt dat instrumenten zoals 'milieueffectenrapportage', al dan niet in combinatie met de toegenomen inspraakrechten, een belangrijke hefboom zijn geworden voor burgerparticipatie, is er zelfs een reden tot een voorzichtig optimisme. De geschetste benaderingen zijn echter niet voldoende. Vele *global commons*, zoals het klimaat en de biodiversiteit, zijn ondanks recente ontwikkelingen, zoals het recente *Verdrag van Parijs*, onvoldoende beschermd. Zo wijst onderzoek uit dat de beleidsplannen opge-

maakt onder het *Verdrag van Parijs* niet voldoende zullen zijn om de opwarming van de aarde onder 2°C te houden⁸¹. En zelfs de nieuwe mechanismen, zoals de mijnbouwcode voor de diepzeebodem, lijken nog al te zeer te vertrekken van een antropocentrische 'heerser'-benadering. Uitgangspunt lijkt opnieuw dat de natuur exploiteerbaar is, zelfs op de onherbergzame diepzeebodem. Er wordt dan wel voorzien dat er milieueffectenrapporten moeten worden opgemaakt, wat meer neigt naar een vorm van verlichte *stewardship*, de vraag rijst wie in die rechtsgebieden de rechten van de natuur zal behartigen wanneer de rapporten fouten bevatten en/of er alsnog schade aan de natuur wordt toegebracht. Zo kan men zich de fundamentele vraag stellen of er wel zoiets bestaat als 'milieuvriendelijke diepzeemijnbouw'⁸². Ook de milieurechten die in

Net als in vele andere landen, heeft ook België het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu in zijn Grondwet ingeschreven in 1994. Uit de parlementaire voorbereiding blijkt echter dat burgers géén directe subjectieve rechten uit deze bepaling kunnen putten. De grondwettelijke clause is in de eerste plaats bedoeld om het overheidsbeleid te instrueren.

de Grondwetten vervat zitten, lijken, hoe nuttig ook, vooralsnog weinig meerwaarde te bieden in de strijd om natuurbehoud. Enkel bij heel manifeste inbreuken lijken zij inzetbaar⁸³.

***Habeas corpus* voor chimpansees, orang-oetangs en orka's: verdere scheurtjes in de muur?**

Parallel aan de hoger geschetste progressieve benaderingen, vond er in verschillende landen een interessante *shift* plaats in het debat omtrent dierenrechten. De voorbije jaren is dierenwelzijn een alsmaar belangrijker thematiek geworden. In vele landen zijn de voorbije decennia nieuwe wetten aangenomen die zich expliciet het verbeteren van dierenwelzijn tot doel stellen. In sommige landen, zoals Nieuw-Zeeland, bestaat er zelfs wetgeving die expliciet erkent dat dieren 'wezens met gevoelens' zijn, en stelde men een ban in op het gebruik van dieren voor proeven met cosmetica⁸⁴. In Wallonië werd eind 2017 evenzeer een ontwerp van decreet aangenomen dat erkende dat dieren 'wezen met gevoelens' zijn, terwijl ook Vlaanderen vorig jaar een verbod op onverdoofd slachten heeft goedgekeurd⁸⁵.

Voor een aantal dierenbeschermers liep dit proces echter te traag. Zij stelden ook dat de stelselmatige exploitatie van miljoenen kippen, varkens en koeien een meer fundamenteel debat noodzakelijk maakte. Louter inzetten op meer dierenwelzijn greep niet in op de grondoorzaak van vele problemen, met name de vaak exclusief instrumentalistische benadering van dieren die aan de grondslag lag van de dierenindustrie waarop onze vleesconsumptie verder is gestoeld. Ook vond men het niet kunnen dat bepaalde dieren, zoals mensapen en orka's, nog altijd in veel te kleine kooien of bassins werden gevangen gehouden voor menselijk plezier. Het is binnen deze specifieke context dat Stone's benadering, na een sluimerend bestaan gedurende meerdere decennia, terug op de voorgrond kwam.

Steven Wise — de stichter van het *Nonhuman Rights Project* in 2007⁸⁶ — ijvert al jaren via juridische weg voor het toekennen van rechten aan mensapen⁸⁷. Het opstarten van procedures namens beschermde diersoorten was echter niet geheel nieuw. In een aantal natuurbeschermingszaken hadden Amerikaanse rechtbanken al de '*standing*' aanvaard van beschermde diersoorten in de context van juridische procedures die gericht waren tegen schadelijke ingrepen. Een van de meest bekende zaken betrof de *Palila*-zaak, waarin een Amerikaanse rechtbank *standing* aanvaardde voor de bedreigde *Palila*-vogel. De rechter stelde in dat verband dat '(the palila bird) has legal status wand wings its way into federal court as a plaintiff in its own right'⁸⁸. Maar, zoals ook door anderen is vastgesteld, zo'n rechtszaken waren in zekere zin misleidend. Telkenmale zat er immers een milieuorganisatie aan het stuur van de procedure, waardoor de uitspraak over *standing* een minder groot precedenten karakter bezit⁸⁹. Door rechtszaken exclusief te gaan initiëren voor mensapen die in bedenkelijke omstandigheden gevangen worden gehouden, diende Wise echter opnieuw Stone's pleidooi voor rechten van de

Louter inzetten op meer dierenwelzijn greep niet in op de grondoorzaak van vele problemen, met name de vaak exclusief instrumentalistische benadering van dieren die aan de grondslag lag van de dierenindustrie waarop onze vleesconsumptie verder is gestoeld.

natuur van het schap te halen. Net als Stone erkende Wise immers dat het erkennen van dieren als drager van juridische rechten een noodzakelijke preconditionie was om zijn rechtszaken te doen slagen. Op heden kan men echter enkel maar voor rechtssubjecten – waaronder natuurlijke personen en rechtspersonen – naar de rechter stappen. En zolang een dier géén drager was van rechten, was het onmogelijk om bepaalde ‘rechtenschendingen’ direct aan te halen voor de rechtbank⁹⁰.

Wise beriep zich in zijn juridische procedures met name op het *habeas corpus*-beginsel. Dit beginsel – letterlijk vertaald uit het Latijn ‘u moet/zult het lichaam hebben’ – houdt in dat gevangenneming slechts mag volgen op gerechtelijk bevel. Het dateert van in de tijd van het *Magna Carta* (1215) en impliceert een verbod op onwettige gevangenneming. De vraag rijst natuurlijk of men dit fundamentele ‘mensenrecht’ via gerechtelijke actie kon afdwingen voor mensapen, die op vele punten erg gelijk zijn aan mensen. Wise meende alvast van wel en probeerde dit *habeas corpus*-beginsel in de rechtbank af te dwingen in een zaak die betrekking had op vier chimpansees. Twee ervan, Tommy en Kiko, werden door private eigenaars gevangen gehouden, terwijl Hercules en Leo hun leven sleten in een kooi van een experimenteerfaciliteit. Wise argumenteerde dat de apen rechtssubjecten waren gelet op het feit dat ze op genetisch, cognitief, psychologisch en evolutionair vlak erg dicht bij de mens staan.

Tot nu toe slaagde Wise er echter niet in om de rechters te overtuigen van zijn benadering. De eerste rechter die zich diende uit te spreken over Tommy’s zaak had nog enige sympathie voor de aangevoerde argumenten. Hij liet tijdens de mondelinge zitting het volgende optekenen:

*‘You make a very strong argument. However I do not agree ... I’m sorry I can’t sign your order, but I hope you continue. As an animal lover, I appreciate your work’.*⁹¹

Ook in beroep ving Wise bot. Het Hoogerechtshof van de staat New York stelde dat Tommy’s cognitieve capaciteiten hem misschien wel tot drager van bepaalde rechten zouden kunnen maken. Het Hof stelde echter ook dat bepaalde rechten, zoals het recht op vrijheid, historisch gezien altijd waren gekoppeld aan bepaalde plichten. Om te kunnen spreken van een rechtspersoon moet er zowel sprake zijn van rechten als van plichten⁹². Net de vaststelling dat Tommy geen drager kon zijn van maatschappelijke plichten, bracht het Hof ertoe de zaak af te wijzen.

Ook de zaken ingeleid voor de overige chimpansees kenden géén succesvolle uitkomst. Interessant is wel de enigszins beperkte opening die de rechter maakte in de zaak omtrent Leo en Hercules. Hij achtte zich dan wel gebonden door de uitspraken in verband met Tommy, maar liet niet na te benadrukken dat wat vandaag niet evident is, dit op een dag wel zal (of beter: kan) zijn. Naar analogie met Stone’s redenering, stelde hij enigszins op apocriefe wijze het volgende:

‘Not very long ago, only Caucasian male, property-owning citizens were entitled to the full panoply of legal rights under the United States Constitution, African-American slaves were bought, sold and otherwise treated as property with few, if any, rights. Married women were considered property of their husbands, and before marriage were often considered family

property, denied the full array of rights accorded to their fathers, brothers, uncles and male cousins'.⁹³

De rechter achtte het niet zijn taak om deze stap te zetten. Dit zou aan de wetgever toehoren ingevolge het beginsel van de scheiding der machten. Een begrip dat ook in Vlaanderen al eens de kop opsteekt wanneer het gaat over 'activistische' milieuprocedures, zoals de klimaatzaak bijvoorbeeld.

De organisatie *People for the Ethical Treatment of Animals* (PETA) gooide het over een andere, misschien zelfs nog ambitieuzere boeg. Zij leidden een rechtszaak in waarin zij zich beriepen op het *Dertiende Amendement* bij de *Amerikaanse Grondwet* — het verbod op slavernij — om de vrijlating van vijf gevangen gehouden orka's te bekomen. Het mag op zich géén verbazing wekken dat orka's, allicht een van de meest intelligente zoogdiersoorten van onze planeet, zich niet geheel thuis voelen in kleine aquaria, zoals het geval was in Seaworld. Een van de orka's had reeds twee trainers gedood. De zaak werd uiteindelijk verloren omdat de rechter van oordeel was dat het *Dertiende Amendement* enkel van toepassing was op natuurlijke personen, mensen dus. Ook deze rechter kon het niet laten de deur toch enigszins op een kier te laten. Hij benadrukte dat het loutere feit dat orka's niet onder het *Dertiende Amendement* vallen niet impliceert dat ze geen rechten zouden hebben⁹⁴. Hij leek overtuigd dat eventuele mishandelingen alsnog konden worden aangeklaagd via de wetgeving op de dierenbescherming.

Elders kenden dierenactivisten wél succes in de rechtbank. Zo oordeelde een Indische rechtbank dat stieren evenzeer een beroep kunnen doen op het recht tot leven, zoals gegarandeerd onder *artikel 21* van de *Indische Grondwet*. Dit impliceerde dat zij niet langer konden worden onderworpen aan de zogenaamde *jalikattu*, een traditie die stieren temt deels door hen te mishandelen met stokken⁹⁵. En in Argentinië kwam een rechtbank tot het besluit dat een *habeas corpus*-rechtszaak, opgestart ten behoeve van een orang-oetang die reeds twintig jaar gevangen werd gehouden in een zoo, alsnog gegrond was. In 2014 oordeelden de rechters dat de orang-oetang, Sandra genaamd, weliswaar niet kon worden gelijkgesteld met een mens, maar niettemin als een 'niet-menselijk persoon moet worden beschouwd, die over basisrechten beschikt, waaronder het recht op vrijheid en de afwezigheid van gevangenschap'⁹⁶. Sandra werd hierna verplaatst naar een *sanctuary*, terwijl de zoo in 2016 de deuren sloot.

De rechter stelde op decisieve wijze dat het niet langer aanvaardbaar is om dieren louter als een zaak of ding te kwalificeren.

Ook in een tweede zaak, ditmaal over een chimpansee genaamd Cecilia, haalden enkele dierenbeschermers hun slag thuis. De rechter verwees hierbij uitdrukkelijk naar de *Universele Verklaring voor de Rechten van het Dier* en de *Argentijnse Grondwet*. Opnieuw werd hierbij benadrukt dat het recht een evolutief gegeven betreft, dat zich ent op de steeds aan verandering onderhevig zijnde maatschappelijke consensus. De rechter stelde op decisieve wijze dat het niet langer aanvaardbaar is om dieren louter als een zaak of ding te kwalificeren. Hij verwees hierbij naar de abominabele omstandigheden waarin Cecilia vastgehouden werd, waarbij hij uiteindelijk nog een stukje Kant citeerde:

'We may judge the heart of a man by his treatment of animals'.⁹⁷

In Oostenrijk en Zwitserland kenden de zaken die waren opgestart voor een chimpansee genaamd Hiasl een minder gunstige afloop. Zonder zich expliciet uit te spreken, oordeelde de Oostenrijkse rechter dat er geen noodzaak was om een voogd aan te duiden voor Hiasl omdat deze zich blijkbaar niet in een imminent gevaar bevond⁹⁸. Een later beroep bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens werd verworpen op procedurele gronden.

De hoger geciteerde rechtspraak vormt uiteraard geen eindpunt. Het is echter interessant op te merken dat met name in de Amerikaanse en Europese zaken niettemin erg sterk wordt ingezet op de genetische gelijkenissen tussen mensapen en de mens. Ook de cognitieve aspecten spelen daarbij een rol. In de zogenaamde 'Orka-zaken' werd verder gewezen op de psychologische negatieve impact die gepaard gaat met gevangenschap voor deze erg sociale zeezoogdieren. Bovendien werd in bijna alle procedures geopperd dat er op zich géén formeel bezwaar bestaat tegen de uitbreiding van de groep met rechtssubjecten met mensapen bijvoorbeeld, een punt dat uiteindelijk ook centraal stond in Stone's thesis⁹⁹. Nochtans is het net op dit punt dat de meeste rechtszaken ook faalden. Net omdat rechters uiteindelijk niet bereid leken om de stap te zetten¹⁰⁰. Of de argumenten die de rechtbanken daartoe gebruikten even overtuigend en pertinent zijn, is nog maar de vraag. Zo gaat het 'rechten en plichten'-argument — waarbij mensapen géén rechtssubject zouden kunnen zijn omdat zij niet capabel zijn de hiermee corresponderende plichten ten uitvoer te leggen — niet op. Want uiteindelijk speelt dit argument evenzeer voor rechtsonbekwamen en kleine kinderen, die toch evenzeer worden aanzien als rechtssubject?¹⁰¹

Het mag dan ook duidelijk zijn dat de meer fundamentele strijd om een rechtstreekse erkenning van dierenrechten nog geen eindpunt heeft bereikt. Maar allicht heeft deze strijd op indirecte wijze de meer fundamentele vraag naar de erkenning van de rechten van de natuur ook terug voor het voetlicht gebracht. Het is een evolutie die in het tweede deel van deze bijdrage verder wordt toegelicht.

Lees het vervolg in Oikos 86.

Bio

Hendrik Schoukens is werkzaam als postdoctoraal onderzoek aan de UGent. Hij richt onderzoek naar milieurecht in de meest ruime zin. Daarnaast is hij ook nog advocaat te Gent.

Eindnoten

1. Zie meer uitgebreid hierover: E. Ehrenfeld, *The Arrogance of Humanism*, 1981, Oxford University Press.
2. Aristoteles, *Politica* (Nederlandse Vertaling), 2011, Historische Uitgeverij Groningen. Over Aristoteles' visie op de natuur, zie ook volgende interessante blogpost: <http://jeroenvu.home.xs4all.nl/gwv/aristoteles.htm> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
3. Deze voorbeelden heb ik gehaald uit volgende lezenswaardige bijdrage: K. Syjes, 'Human Drama, Animal Trials: What the Medieval Animal Trials Can Teach Us about Justice For Animals', (2011) *Animal Law*, 273-311. Deze auteur is overigens van oordeel dat deze dierenprocessen ons iets kunnen leren voor de omgang met dieren vandaag. Zie ook: E. Grundhauser, 'The Truth and Myth Behind Animal Trials in the Middle Ages', <https://www.atlasobscura.com/articles/the-truth-and-myth-behind-animal-trials-of-the-middle-ages> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
4. Grundhauser (zie supra, voetnoot iii), verwijst onder meer naar het proces tegen een olifant in India in 1916. Dit dier werd aangeklaagd voor de moord op haar trainer en uiteindelijk aan een kraan opgehangen. In 2008 zou er nog een beer veroordeeld zijn voor het stelen van honing van een imker in Macedonië.
5. Zie meer uitgebreid: R. Serjeantson, 'Francis Bacon and the "Interpretation of Nature" in the late Renaissance', (2014) *Isis*, 681-705.
6. Zie ook in die zin: T. Sorell, *Descartes*, 2001, Lemniscaat, 92-104. Zie ook: J. Vink, 'De democratische rechtsstaat als belangenweegschaal', (2017) *Tijdschrift voor Milieurecht* (Feestbundel ter gelegenheid van 25 jaar TMR), 46-47.
7. P. Singer, *Animal Liberation*, 1975, HarperCollins.
8. J. Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, 1789.
9. M. Weber, *Wetenschap als beroep*, 1919, München.
10. E. Vermeersch, *De ogen van de panda. Een kwart eeuw later*, 2011, Hautekiet. In mijn analyse bouw ik deels ook voort op de interessante tekst omtrent Aristoteles en natuurbeleving, die ik heb teruggevonden op de volgende website: <https://filosofieblogie.wordpress.com/2013/03/03/in-hoeverre-is-aristoteles-mens-als-dier-met-ratio-van-invloed-geweest-op-ons-huidige-leven-en-natuurbeleving/> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
11. *Ibid.* Over de evolutie naar een consumptiemaatschappij, zie ook: F. Trentmann, *Empire of Things*, 2016, Harpercollins.
12. W. Weyns, 'Gevangen in het nu', 21 September 2017, <https://www.rektoverso.be/artikel/gevangen-in-het-nu> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
13. W. Zweers, *Grondhoudingen ten opzichte van de natuur*, 1989. Voor een mooie samenvatting van Zweers' vijf grondhoudingen, zie: <http://www.woordenwisseling.com/van%20despoot%20tot%20mysticus.htm> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
14. E. Barnonsky et al., 'Has the Earth's Sixth Mass Extinction Already Arrived?', (2011) *Nature*, 51-57. Zie ook meer uitgebreid: E. Kolbert, *The Sixth Extinction: An Unnatural History*, 2014, Henry Holt.
15. W.V Reid et al., *Millennium Ecosystem Assessment, Ecosystems and Human Well-being*. Synthesis, 2005.
16. De term 'Antropoceen' werd voor het eerst gelanceerd door Paul Crutzen: Zie: P. Crutzen en E.F. Stroemer, 'The 'Anthropocene'', (2000) *Global Change Newsletter*, 12-13.
17. Zie: 'Sea ice extent sinks to record lows at both poles', 2017, <https://www.nasa.gov/feature/goddard/2017/sea-ice-extent-sinks-to-record-lows-at-both-poles/> (geraadpleegd op 15 januari 2018). Eerder was al gebleken dat de gevaarlijke grens van 400 à 450 deeltjes koolstofdioxide hebben overschreden. Zie: <https://www.demorgen.be/buitenland/amerikaans-klimaatbureau-luidt-alarmbel-hoeveelheid-co2-in-lucht-stijgt-in-recordtempo-b838d4be/> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
18. Voor een overzicht: D. Bodansky, J. Brunnée & E. Hey, *Oxford Handbook of International Environmental Law*, 2008, Oxford University Press.
19. Verdrag inzake de Biologische Diversiteit van 5 juni 1992. Voor meer informatie, zie: <https://www.cbd.int/> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
20. C.D. Stone, 'Should Trees have Standing — Towards Legal Rights for Natural Objects', (1972) *Southern California Law Review*, 450-501. In 2010 heeft C. Stone een uitgebreide

- update – in boekvorm – uitgebracht van zijn oorspronkelijke essay: C.D. Stone, *Should trees have standing? Law, morality and the environment*, 2010, Oxford University Press.
21. Voor een Engelstalige versie van de passages uit de Ecuadoriaanse Grondwet gewijd aan de rechten van de natuur, zie: <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
  22. Zie hierover: https://en.wikipedia.org/wiki/Law_of_the_Rights_of_Mother_Earth (geraadpleegd op 15 januari 2018).
  23. De evoluties in Nieuw-Zeeland zijn uitgebreid aan bod gekomen in de Vlaamse pers. Zie bv. dit artikel van de website van Knack: <http://www.knack.be/nieuws/planet-earth/nieuw-zeelandse-rivier-wordt-als-eerste-ter-wereld-rechtspersoon/article-normal-827223.html> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
  24. Voor een overzicht, zie: A. Staker, 'Should Chimpansees Have Standing? The Case for Pursuing Legal Personhood for Non-Human Animals', (2017) *Transnational Environmental Law*, 485-507.
  25. Zie over moraliteit en dieren meer in het algemeen: D. Peterson, *The Moral Lives of Animals*, 2011, Bloomsbury.
  26. Voor een overzicht en analyse, zie: F. de Waal, *Zijn we slim genoeg om te weten hoe slim dieren zijn?*, 2016, atlascontact; D.R. Griffin, *Animal Minds: Beyond Cognition to Consciousness*, 2001, Chicago University Press.
  27. Zie hierover onder meer: <https://www.theguardian.com/environment/2017/mar/28/alien-intelligence-the-extraordinary-minds-of-octopuses-and-other-cephalopods> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
  28. De boeken van Wohlleben over de verborgen gevoels- en communicatiewereld van bomen zijn ook in Vlaanderen een bescheiden hit geworden. Zie bv. P. Wohlleben, *Het verborgen leven van bomen*, 2016, Lev.
  29. Voor een overzicht, zie: D.R. Boyd, *The rights of nature: A legal revolution that could save the world*, 2017, ECW Press, 36-58.
  30. Zie hierover onder meer: <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/21/ganges-and-yamuna-rivers-granted-same-legal-rights-as-human-beings> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
  31. Ikzelf heb het thema reeds in twee opiniestukken op de voorgrond gebracht: H. Schoukens, 'In de naam van de Zenne, beschuldigde sta op', *De Standaard*, 16 september 2016; H. Schoukens, 'De natuur als rechtspersoon, een noodzakelijke tussenstap op weg naar de betonstop in Vlaanderen', *Knack*, 21 maart 2017.
  32. In de Vlaamse pers, zie bijvoorbeeld het kritische stuk van Bruers et al.: S. Bruers et al., 'De natuur als rechtspersoon: een vrijgeleide voor dierenleed', *Knack*, 24 maart 2017.
  33. Voor een overzicht, zie: D.C. Baur & W.M. R. Irvin, *Endangered Species Act: Law, Policy, and Perspectives* (2nd Edition), 2009, American Bar Association.
  34. *Sierra Club v. Morton*, 405 U.S. 727 (USSC) 1972). Voor meer achtergrond, zie: R.K. Craig, *Standing and Environmental Law*, in: J.R. May, *Principles of Constitutional Environmental Law*, 2011, American Bar Association, 196-215.
  35. Een ruimer uittreksel van de 'dissenting opinion' van Justice William O. Douglas kan op de Wikipedia-pagina over *Sierra Club v. Morton*, zie: https://en.wikipedia.org/wiki/Sierra_Club_v._Morton#Justice_Douglas'_dissent (geraadpleegd op 15 januari 2018).
  36. Stone, supra noot xx. Een goed overzicht van de hoofdlijnen van Stone's argumentatie, kan ook worden teruggevonden in zijn meer recente bijdrage in de *Journal of Human Rights and the Environment*, dat een special issue uitbracht naar aanleiding van de 40ste verjaardag van het artikel van Stone. Zie: C.D. Stone, 'Response to commentators', (2012) *Journal of Human Rights and the Environment*, Vol. 3 Special Issue, 100-120.
  37. Zie meer uitgebreid: Stone, supra noot xx, 473-481.
  38. Meer informatie hierover kan worden teruggevonden op de volgende website van de Europese Commissie: http://ec.europa.eu/environment/nature/legislation/fitness_check/index_en.htm (geraadpleegd op 15 januari 2018).
  39. De inadequate toepassing van de Vlaamse regels inzake bosbescherming en -compensatie werd onderschreven in een uiterst kritisch rapport van het Rekenhof uit 2016. Zie: <https://www.ccrek.be/NL/Publicaties/Fiche.html?id=5c3ccdce-e0b6-4746-bd1d-584cf00bd29c> (geraadpleegd op 15 januari 2018).

40. Stone, supra noot xx, 472-473.
41. Voor meer achtergrond, zie: H. Schoukens, 'There's something rotten in Flanders' forests', *De Morgen*, 27 september 2015.
42. Het gewestelijk ruimtelijk uitvoeringsplan nodig voor de uitbreiding, werd geschorst door de Raad van State. Zie: RvS 4 juli 2017, nr. 238.763, vzw Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen.
43. *Lujan v. Defenders of Wildlife*, 504 U.S. 555 (1992).
44. Het Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden, aangenomen te Aarhus op 25 juni 1998.
45. HvJ 12 mei 2011, nr. C-115/09, Trianel.
46. Cass. 11 juni 2013, *Juristenkrant* 2013, afl. 274, 4.
47. In meer recente uitspraken van de Raad van State en de Raad voor Vergunningsbetwistingen heeft men geopteerd voor een soepelere invulling van het belangvereiste in milieuzaken, zie bv. RvS 17 juni 2014, nr. 227.223, vzw Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen en RvVb 11 januari 2016, nr. 1516/0431.
48. Zie over dit 'death by a thousand cuts'-fenomeen: H. Schoukens, 'Nieuwe evoluties in wetgeving en rechtspraak inzake m.e.r.-screening voor projecten: how to avoid a death by a thousand cuts?', (2013) *Tijdschrift voor Omgevingsrecht en Omgevingsbeleid*, 266-289.
49. Stone, supra noot xx, 458-459.
50. Voor een interessante analyse van de recente rechtspraakontwikkelingen inzake 'actio popularis' in de context van erfgoedbescherming, zie: M. Deweydt, 'Mogen burgers nog opkomen voor de bescherming van het onroerend erfgoed', (2017) *Tijdschrift voor Ruimtelijke Ordening en Stedenbouw*, 138.
51. Zie hierover: <https://www.theguardian.com/society/2017/mar/21/access-nature-reduces-depression-obesity-european-report> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
52. Europees Hof voor de Rechten van de Mens, *Kyrtatos v. Griekenland*, 22 mei 2003.
53. Zie hierover: P. Lefranc, 'De actio popularis ter bescherming van het milieu. Wenselijk', (2017) *TMR — Feestbundel ter gelegenheid van 25 jaar TMR*, 21-29.
54. J.M. Naff, Jr., 'Reflections on the Dissent of Douglas, J., in *Sierra Club v. Morton*', 58 *A.B.A.* 820 (1972).
55. De vrees bestaat bovendien dat vele beschermde natuurgebieden niet meer zijn dan 'papieren tijgers'. Zie bv. <https://www.newscientist.com/article/dn26552-conservation-report-reinforces-fears-over-paper-parks/> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
56. Stone, supra noot xxxvi, 101-102.
57. *Ibid.*, 102. Over de Milieuschaderichtlijn, zie volgende website van de Europese Commissie: <http://ec.europa.eu/environment/legal/liability/index.htm> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
58. De volledige naam van deze Commissie was 'World Commission on Environment and Development'. Zie hierover meer uitgebreid: P. Sands, *Principles of International Environmental Law (Second Edition)*, 2003, 48-51. Zie hierover meer uitgebreid: B. Giddins, 'Environment, economy and society: fitting them together into sustainable development', (2002) *Sustainable Development*, 187-196.
59. UNGA Res. 37/7, 28 oktober 1982. Zie hierover meer: T. Boucher, 'World Charter For Nature (1982)
60. An international environmental agreement you've probably never heard of', <https://medium.com/@timboucher/world-charter-for-nature-1982-93cc3d41ff79> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
61. Zie meer uitgebreid: A. Cliquet & H. Schoukens, *Terrestrial areas protection*, in E. Morgera & J. Razzaque, *Biodiversity and Nature Protection Law*, 2017, Edward Elgar Publishing.
62. Deze regel — die bekend staat als Principe 21 van de Stockholm Verklaring — wordt sinds de jaren negentig aanvaard als een regel van internationaal gewoonterecht. Dit werd bevestigd door het Internationaal Gerechtshof in zijn advies omtrent *The Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons* uit 1996. Zie *ICJ Report* 241, par. 29.
63. Verdrag van Espoo inzake milieueffectrapportage in grensoverschrijdend verband, goedgekeurd op 25 februari 1991. Zie <http://www.unece.org/env/eia/welcome.html> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
64. Zie meer specifiek artikel 14 van het Biodiversiteitsverdrag.

65. Zie ook (voor wat betreft public trust-doctrine en recht op de bescherming van een gezond leefmilieu): D. Shelton, 'Nature as a legal person', (2015) *Vertigo* 22, <http://journals.openedition.org/vertigo/16188> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
66. G. Hardin, 'The Tragedy of the Commons', (1968) *Science*, 1273-1278.
67. Zie hierover meer uitgebreid: L. Beder, 'Een nieuwe Arvid Pardo graag', <https://bureaudehelling.nl/artikel/een-nieuwe-arvid-pardo-graag> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
68. Voor een goed overzicht van het Antarctisch verdragensysteem, zie: <http://www.natuurinformatie.nl/ndb.mcp/natuurdatabase.nl/i000710.html> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
69. Zie meer uitgebreid: J. Brunnée, Common areas, Common Heritage, and Common Concern, in D. Bodansky, J. Brunnée & E. Hey (eds.) *J. Brunnée et al., Oxford Handbook of International Environmental Law, 2007*, Oxford University Press, 558-559.
70. Zie hieromtrent: S. Burger, Development of deep-seabed mining rules under way, <http://www.deepseaminingoutofourdepth.org/development-of-deep-seabed-mining-rules-under-way/> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
71. Zie: <https://www.theguardian.com/environment/2017/dec/22/un-poised-to-move-ahead-with-landmark-treaty-to-protect-high-seas> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
72. Zie: <https://news.nationalgeographic.com/2017/12/arctic-ocean-protected-from-fishing-before-ice-melts-climate-change/> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
73. Zie meer uitvoerig: D. Takacs, 'The Public Trust Doctrine, Environmental Human Rights and the Future of Private Property', (2008) *N.Y.U. Environmental Law Journal*, 713-718.
74. De Grondwet van Pennsylvania valt hier te raadplegen: <http://www.duq.edu/academics/gumberg-library/pa-constitution/texts-of-the-constitution> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
75. J.L. Sax, 'Liberating the Public Trust Doctrine from its Historical Shackles', (1980) *U.C. Davis L. Review*, 185-194.
76. California Supreme Court, February 17, 1983, *National Audubon Society v. Superior Court*, 658 P.2d 709, 728.
77. Zie H. Schoukens, 'The Next Generation v. Trump', *De Standaard*, 16 november 2016. Zie meer uitgebreid: H. Schoukens, 'De uitspraak van de US District Court van 10 november 2016: een opstap naar het klimaatproces van de eeuw — The Next Generation v Trump', (2016) *Tijdschrift voor Omgevingsrecht en Omgevingsbeleid*, 509-531.
78. Zie hierover: L. Lavrysen & J. Theunis, 'Het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu: een blik over de grenzen en een blik achterom', in: X, *Liber Amicorum Paul Martens: L'humanisme dans la résolution des conflits: utopie ou réalité?*, 2007, 363-382
79. Parl. St. Senaat B.Z. 1991-92, nr. 100-2/1°, 4, nr. 100-2/3°, 4 en 11 en nr. 100-2/4°, 5, 14, 20, 70-74.
80. HvJ 19 november 2017, nr. C-404/13, *ClientEarth*.
81. J. Vanpraet en C. Van De Heyning, 'Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen', (2010) *NjW* 2010, 562-576.
82. J. Rogels et al., 'Paris Agreement climate proposals need a boost to keep warming well below 2°C', (2016) *Nature*, 631-639.
83. Zie kritisch: <https://www.theguardian.com/environment/2017/jun/04/is-deep-sea-mining-vital-for-greener-future-even-if-it-means-destroying-precious-ecosystems> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
84. Zie met betrekking tot de toepassing van het standstillbeginsel in natuurzaken: H. Schoukens, 'Natuurbescherming buiten de lijntjes: de algemene natuurtoets als imperfect antwoord op het verlies aan natuur in Vlaanderen', (2014) *Tijdschrift voor Omgevingsrecht en Omgevingsbeleid*, 346-371.
85. Zie: <http://www.safe.org.nz/articles/310315/victory-animals-over-cosmetics-testing> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
86. Zie: <http://www.knack.be/nieuws/belgie/wallonie-erkent-dieren-als-levende-wezens-met-gevoelens/article-belga-843181.html> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
87. Meer informatie kan worden teruggevonden op deze website: <https://www.nonhumanrights.org/> (geraadpleegd op 15 januari 2018).
88. Zie ook: S. Wise, *Rattling the Cage: Toward Legal Rights for Animals*, 2009, Da Capo Press.
89. *Palila v Hawaii Dep't of Land & Nat. Res.*, 639 F.2d 495 (9th Cir. 1981).

90. S. Wise, 'Nonhuman Rights to Personhood', (2013) *Pace Environmental Law Review*, 1281.
91. Zoals aangehaald door Boyd, *supra* noot xxix, 39.
92. The Nonhuman Rights Project Inc., on behalf of Tommy v. Patrick C. Laverrey, N.Y. Supp. Ct. Appellate Division, Third Judicial Dept., 4 Dec. 2014.
93. The Nonhuman Rights Project Inc. on behalf of Hercules and Leo v. Samuel Stanley and Stonu Brook University, State of New York, Appellate Division, First Judicial Department, 30 Jul. 2015
94. Tilikum et al., ex. Rel. Peope for the Ethical Treatment of Animals Inc. v. Sea World Parks & Entertainment Inc., 842 F. Supp. 2d 1259 (S.D. Cal. 2012). Meer uitgebreid: Staker, *supra* noot xxiv, 496-497.
95. Animal Welfare Bound of India v. A. Nagaraja, (2014) Supreme Court 547, te raadplegen op https://www.petaindia.com/wp-content/uploads/2015/02/SCC_AWBI-v.A.NagarajaOrs._7May2014.pdf (geraadpleegd op 15 januari 2018).
96. Voor meer achtergrond over deze zaak, zie: [https://en.wikipedia.org/wiki/Sandra_\(orangutan\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Sandra_(orangutan)) (geraadpleegd op 15 januari 2018).
97. Zoals aangehaald door Boyd, *supra* noot xxix, Voor meer achtergrond, zie: <https://www.scientificamerican.com/article/argentina-grants-an-orangutan-human-like-rights/>.
98. Voor meer achtergrond, zie: J. Maher, *Legal Technology Confronts Speciesism or We Have Met the Enemy and He Is Us*, in P. McCormack (ed.), *The Animal Catalyst: Towards Ahuman Theory*, 2014, Bloomsbury Institute.
99. Stone, *supra* noot xx, 453-454.
100. Zie ook in die zin: Staker, *supra* noot xxiv, 502-503.
101. Zie ook: Stone, *supra* noot xxxvi, 101-103.
102. Voor meer achtergrond, zie: C.J. Iorns Magallanes, 'Maori Cultural Rights In Aotearoa New Zealand: Protecting The Cosmology That Protects The Environment', (2015) *Widener Law Review*, 273-327.